Jacek Trzebuniak

KONCEPCJA CZASU W BUDDYZMIE TYBETAŃSKIM NA PODSTAWIE TANTRY KALACZAKRY

Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji UJ

Buddyzm tybetański za podstawową strukturę myślenia o czasie nie uznaje linii (czas linearny), ale koło (czas cykliczny). Tybetańczycy uznają historyczne następstwo wydarzeń, ale w szerszej perspektywie patrzą na wydarzenia jak na część cykliczności świata. Jedną z podstawowych idei buddyjskich wyrażanych wielokrotnie w sztuce i literaturze jest koncepcja „koła życia" (tyb. *srid pa`i `khor lo*) . Jest ona reprezentowana przez wizerunek, w którym sześć światów odrodzenia znajduje się w objęciach Pana Śmierci – Jamy. Przedstawienie to dobrze obrazuje dwie podstawowe koncepcje buddyjskie: cykliczność wcieleń i nietrwałość. W tym artykule omówię podstawowe idee tybetańskie dotyczące czasu, w odniesieniu zarówno do człowieka, jak i do całego kosmosu, omawiając jedną z najważniejszych tantr buddyzmu tybetańskiego – Tantrę Kalaczakry. Sama nazwa tego cyklu tekstów znaczy cykle (lub koła – sanskr. *cakra*, tyb. *`khorlo*) czasu (sanskr. *kāla*, tyb. *dus*).

Ryc. 1. Tybetańskie koło życia. [Źródło: http://www.buddyzm.edu.pl/biblioteczka/ognwa/index.html]

Buddyjska koncepcja rzeczywistości

U podstaw buddyjskiej koncepcji rzeczywistości leżą cztery stwierdzenia:

1) Wszystkie złożone zjawiska są nietrwałe.
2) Wszystkie czujące istoty cierpią.
3) Wszystkie zjawiska pozbawione są niezależnej egzystencji.
4) Nirwana jest spokojem[1].

Oznacza to, że buddyści uważają świat, wszystkie zjawiska, za nietrwałe i przemijające. Nic nie ma niezależnej i trwałej egzystencji, wszystko jest współzależne i przejawia się stosownie do warunków i okoliczności. Uważają także, że czujące istoty (w kosmologii buddyzmu tybetańskiego wyróżnia się sześć światów: bogów, półbogów, ludzi, zwierząt, głodnych duchów i piekieł), doświadczają cierpienia na skutek fundamentalnego błędu poznawczego – niewiedzy na temat natury rzeczywistości. Niewiedza ta powoduje krążenie istot w cyklicznej egzystencji sześciu światów – po śmierci każda istota odradza się po raz kolejny w jednym z nich. Według buddyjskich wierzeń nie ma pierwszej przyczyny, która spowodowała wepchnięcie istoty w ten cykl życia, śmierci i odradzania. W tekstach buddyjskich mówi się, że czujące istoty krążą w sansarze od zawsze, ale może istnieć koniec tej wędrówki, jeśli istota taka rozpozna naturę swojego umysłu i osiągnie wyzwolenie.

Wszechświat nie ma początku, każdy świat powstaje, trwa i zanika, poprzedzają go inne i następują po nim kolejne. Ciekawą koncepcją buddyzmu tybetańskiego jest połączenie działań czujących istot z powstawaniem i funkcjonowaniem świata. Prawo karmana swoimi regułami obejmuje zarówno stworzenia, jak i cały świat. Prawo to opiera się na relacji przyczyny i skutku, co oznacza, że czujące istoty poprzez swoje czyny gromadzą potencjał karmiczny, który zamanifestuje się później, tworząc okoliczności ich życia. Ukształtowanie się tego świata jest skutkiem czynów istot z przeszłości, a to, jak w przyszłości będzie wyglądał ten świat i kolejne, zależy od obecnych działań.

W koncepcji tej przypisuje się więc ludzkiej świadomości dużą rolę: człowiek nie tylko kształtuje swój los, ale warunkuje przyszłe funkcjonowanie świata. Spoczywa na nim także odpowiedzialność, ponieważ posiada on zdol-

[1] Por. L. Sopa, R. Jackson, J. Newman, *The wheel of time. The Kalachakra in Context*, New York 1991, s. 12.

ność wyzwolenia się z cyklicznej egzystencji i w konsekwencji pomagania innym istotom w wyrwaniu się z tego kręgu.

O Tantrze Kalaczakry

Tekst Tantry Kalaczakry wyróżnia trzy typy kalaczakr, czyli cykli czasu: zewnętrzny, wewnętrzny i tajemny. Ostatni dotyczy metod wyzwolenia się z cyklicznej egzystencji, natomiast dwa pierwsze zajmują się czasem i jego związkiem z życiem człowieka i funkcjonowaniem kosmosu[2]. Według tybetańskich wierzeń teorii i praktyk Kalaczakry nauczał założyciel buddyzmu, Budda Śakjamuni, ale nie w swojej fizycznej formie, a jako emanacja. Budda w magiczny sposób miał pojawić się w Dhanyakatak w południowych Indiach w formie bóstwa Kalaczakry i nauczać zgromadzonych tam ludzi na życzenie Króla Suchandra, który następnie zabrał te nauki do królestwa Śambali. Wiele wieków później Chilupa przybył do Śambali i uzyskał nauki Kalaczakry, które przewiózł do Indii. Do Tybetu tekst tej tantry trafił w 1026 r. za sprawą tłumaczenia Gyi-jo, który pobierał nauki od Bhadrabodhi – ucznia Chilupy[3].

Faktem jest, że w okresie drugiego rozprzestrzeniania się buddyzmu w Tybecie, dotarła tam również ta tantra[4]. Kalaczakra stała się jednym z najważniejszych systemów filozoficznych, mającym wpływ na tybetańską astrologię i medycynę. System ten przyjął się szczególnie w szkole Gelug, ale jest także rozwijany i komentowany w pozostałych szkołach buddyzmu tybetańskiego.

Tekst Kalaczakry podaje także, że hordy barbarzyńców dokonują cyklicznej inwazji na cywilizowany świat, starając się zniszczyć wszelką duchowość[5]. Wedlug tej teorii do 2425 r. nauki buddyjskie zaczną zanikać, ale potem wybuchnie wielka wojna rozpoczęta z kraju Śambala, barbarzyńcy zostaną pokonani, a buddyzm ponownie będzie rozprzestrzeniać się przez 1800 lat, żeby na koniec (5104 lata po śmierci Śakjamuniego) zniknąć całkowicie[6].

---

2 Por. A. Berzin, *Inicjacja Kalaczakry*, tłum. Z. Zagajewski, Kraków 2005, s. 39.
3 Por. T. Gyatso, *Kalachakra Tantra*, Somerville 1999, s. 60.
4 Pierwsze rozpowszechnianie buddyzmu w Tybecie miało miejsce w VII i VIII wieku, natomiast drugie to okres od XI do XIII w.
5 Por. A. Berzin, op. cit., s. 47.
6 Por. T. Gyatso, op. cit., s. 65.

Opis wszechświata

Kosmogonia, jaką można znaleźć w Kalaczakrze, opiera się na koncepcji pięciu żywiołów. Według tych wierzeń przed znanym nam światem istniały inne, a czujące istoty poprzez swoje uczynki gromadziły karmana. Kiedy świat uległ zniszczeniu, to pozostały karman spowodował wyłonienie się kolejnego świata. Światy są bowiem cykliczne: kiedy znika jeden, pozostają po nim subtelne atomy (zwane w Tantrze Kalaczakry pustymi)[7], a z nich właśnie, na skutek prawa karmana, powstaje kolejny świat.

Kiedy świat ulega zniszczeniu, następuje okres braku przejawienia. W tym czasie istnieją tylko subtelne atomy pięciu żywiołów (ziemi, wody, wiatru, ognia i przestrzeni), ale nie są one fizycznymi obiektami. Podstawą jest żywioł przestrzeni, posiadający jakość dźwięku, później żywioł powietrza (jakość dźwięku i dotykalności), żywioł ognia (jakość dźwięku, dotykalności i smaku), żywioł wody (jakość dźwięku, dotykalności, smaku i formy), a na końcu żywioł ziemi (jakość dźwięku, dotykalności, smaku, formy i zapachu)[8].

Na skutek karmana czujących istot subtelne atomy powietrza łączą się formując żywioł powietrza, którego naturą jest światło i ruch. Następnie kształtują się pozostałe żywioły. Z tych elementów tworzy się centralna dla danego świata góra Meru, następnie powstają kontynenty, oceany i góry. Tworzą się różne światy, a każdy z nich zamieszkany jest przez czujące istoty, posiadające według tekstów tantrycznych świadomość, której podstawą jest subtelny umysł i subtelny wiatr. W tym systemie budowa i funkcjonowanie człowieka i kosmosu są analogiczne – zachodzi zbieżność pomiędzy mikro- i makrokosmosem: przykładowo jeden miesiąc kalendarzowy odnosi się do okresu obiegu Księżyca wokół Ziemi i do cyklu menstruacyjnego kobiety. Również świat i człowiek przechodzą ten sam proces: powstania/narodzenia, trwania, zniszczenia/śmierci, kolejnego powstania/narodzenia, i tak dalej.

Opis kosmogoniczny jest więc oparty na pięciu żywiołach: najpierw była przestrzeń, w której na skutek karmana nastąpił ruch energii (żywioł powietrza), będący przyczyną zmiany jej temperatury (żywioł ognia), co z kolei sprawiło, że zaczęła ona nabierać formy, zmieniając się najpierw w ciecz (żywioł wody), a później w substancję stałą (żywioł ziemi).

---

7 Por. K. N. Gyatso, *The ornament of Stainless Light: An Exposition the Kalacakra Tantra*, Somerville 2004, str. 77.

8 Por. ibidem, s. 79.

W tradycji tybetańskiej istnieją rożne opisy świata, na przykład – pod wieloma względami różny od tantry Kalaczakry – system metafizyki abhidharmy. Główna różnica pomiędzy tymi dwoma teoriami dotyczy specyfiki czterocześciowego cyklu świata (powstanie, stabilizacja, zniszczenia i pustka) oraz kształtu i wielkości świata (chociaż każdy z nich posiada centralną górę – Meru, otoczoną przez kontynenty, niebiosa i piekła)[9].

Istoty czujące

Buddyzm tradycyjny przyjmuje cztery rodzaje odrodzenia czujących istot: z łona, jaja, gorąca i wilgoci oraz poprzez transformację. Natomiast tantra Kalaczakry koreluje narodziny różnych istot z żywiołami: narodziny ssaków z łona wiąże się z żywiołem ognia, narodziny ptaków z jaja – z powietrzem, narodziny owadów z gorąca i wilgoci – z wodą), narodziny bogów przez transformację – z przestrzenią, a rozwój drzew z nasion – z ziemią. Komentarze do tantry Kalaczakry tłumaczą, że nie należy brać dosłownie twierdzenia o narodzeniu jako drzewo, ponieważ według buddyjskiej filozofii drzewa, jak wszystkie rośliny, nie mają świadomości, więc istoty czujące nie mogą odrodzić się w tej formie. Komentarze tłumaczą, że dodano ten przykład, aby dopełnić kategoryzacji narodzin w związku z żywiołami i aby wyrazić, że drzewa zasługują na ochronę i szacunek[10].

Teksty tantryczne wyjaśniają ponadto, że subtelny wiatr składa się z pięciu kolorów, będących esencjami pięciu żywiołów, z których składają się także istoty czujące. W przypadku człowieka element ziemi odpowiada kościom i mięśniom, element wody – krwi i innym płynom, element ognia – ciepłocie ciała, element powietrza – oddechowi, a element przestrzeni – pustym miejscom w ciele. Teksty tantryczne omawiają także formowanie się subtelnego ciała człowieka. W tych systemach człowiek oprócz ciała fizycznego posiada także sieć subtelnych kanałów, którymi poruszają się energie i krople. Najsubtelniejsza kropla znajduje się w sercu, jest

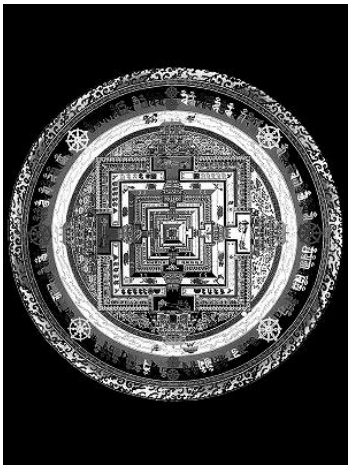

Ryc. 2. Mandala Kalaczakry. [Źródło: http://en.wikipedia.org/wiki/Kalachakra]

[9] Por. A. Berzin, op. cit., s. 56.
[10] Por. A. Berzin, op. cit., s. 78.

ona początkiem płodu i powstaje z połączenia się spermy (zawierającej białą kroplę) z jajeczkiem matki (zawierającym czerwoną kroplę)[11] – jest więc ona w połowie czerwona a w połowie biała. Wciela się w nią świadomość w momencie poczęcia[12]: kropla staje się zbiornikiem, w którym znajduje się subtelny umysł i subtelny wiatr. Teksty podają także kolejne etapy formowania się płodu, opisując fizyczne zmiany i rozwój kanałów energetycznych oraz odpowiadających im wiatrów[13].

Według systemu Kalaczakry istnieje też w człowieku pewien specjalny rodzaj subtelnej kropli, która krąży w ciele w trzydziestodniowym cyklu skorelowanym z fazami Księżyca – na przykład w czasie pełni znajduje się na czubku głowy[14]. Ma to konsekwencje w medycynie tybetańskiej, gdzie wybiera się najodpowiedniejsze dni do wykonywania przyżegania – moksy – oraz operacji[15]. Praktyka ta wynika z przekonania, że kiedy wspomniana subtelna kropla znajduje się w obszarze, który ma być leczony, wówczas pacjent szybciej zdrowieje.

Astrologia

Według kultury tybetańskiej człowiek rodzi się z potencjałem karmicznym, który nagromadził przez wiele poprzednich żywotów. Horoskop urodzeniowy i prognozowanie na nim oparte może pokazać dominujące wzorce karmiczne. Istnieje jednak wiele możliwości wydarzeń w życiu człowieka, ponieważ astrologiczny horoskop opisuje tylko ograniczoną ilość zmiennych, a karman jest nieskończenie skomplikowany. Kalaczakra wymienia 12 znaków zodiaku oraz siedem dni tygodnia, których nazwy pochodzą od ciał niebieskich: Słońca, Księżyca, Merkurego, Wenus, Marsa, Jowisza i Saturna[16]. Tekst omawia także północny i południowy węzeł Księżyca – czyli punkty, w których krzyżują się ekliptyki Księżyca i Słońca. Kiedy te dwa ciała niebieskie znajdują się podczas

---

[11] Por. J. Hopkins, Latri Rinpocze, *Śmierć, stan pośredni i odrodzenie w buddyzmie tybetańskim*, tłum. W. Kurpiewski, Kraków 2009, s. 43.

[12] Dla buddystów życie zaczyna się w momencie poczęcia. W konsekwencji etyka buddyjska przeciwna jest aborcji. Buddyści nie są natomiast – inaczej niż chrześcijanie – przeciwnikami antykoncepcji.

[13] Por. J. Hopkins, Latri Rinpocze op. cit. i N. Norbu, *Narodziny, życie i śmierć według medycyny tybetańskiej i nauk dzogczen*, Kraków 2011.

[14] Por. A. Berzin, op. cit., s. 91.

[15] W tybetańskiej medycynie operacje nie są powszechnie stosowane. Podstawą leczenia są przede wszystkim leki ziołowe.

[16] Por. A. Berzin, op. cit., s. 70.

nowiu w jednym z owych punktów, następuje zaćmienie Księżyca, natomiast jeśli stanie się to w czasie pełni, efektem jest zaćmienie Słońca. Do każdej konstelacji przypisane są żywioły (ziemia, woda, ogień i powietrze) oraz dni tygodnia. Na podstawie ich korelacji określa się, kiedy jest dobry czas na rozpoczęcie wojny, odosobnienie medytacyjne czy budowę klasztoru.

Wyzwolenie od czasu

Tajemny cykl czasu, czyli ostatni typ Kalaczakry, składa się z praktyk medytacyjnych należących do klasy tantr anuttarajogi. Opisuje praktyki, które mają cel soteriologiczny – wyzwolenie z cyklicznej egzystencji. Najsubtelniejszy stan umysłu określa się mianem umysłu przejrzystego światła. Umysły przejrzystego światła czujących istot pozostają obecne podczas pustych okresów pomiędzy epokami wszechświata. Ten typ umysłu trwa także w okresach *bardo,* czyli w czasie pomiędzy śmiercią i narodzeniem czującej istoty. Praktyka Kalaczakry rozpoczyna się od inicjacji, a później adept angażuje się w ćwiczenia fazy budującej i spełniającej. Wszystkie opisy dotyczące astrologii, biologii i ciała subtelnego człowieka są częścią praktyki. System ten zakłada, że adept musi dokonać ogromnego wysiłku, ćwicząc się wiele lat w praktykach fazy budującej i spełniającej, które są skorelowane z elementami astrologii i hipotetyczną strukturą subtelną człowieka. Na przykład szczegółowe opisy kanałów energetycznych i przemieszczających się w nich kropel są podstawą praktyki fazy spełniającej, podczas której adept uczy się manipulować energią w celu osiągnięcia umysłu przejrzystego światła. Dzięki tym dwóm etapom można uzyskaćdostęp do najsubtelniejszego poziomu swojego umysłu i wykorzystać go do oczyszczenia błędnego postrzegania rzeczywistości[17]. Kiedy najsubtelniejszy umysł zostaje wyzwolony z wszelkich ograniczeń, staje się Buddą Kalaczakrą.

Kalaczakra dzieli rzeczywistość na względną oraz ostateczną. Znany nam świat, wraz z jego prawami, przemianami i czasem zaliczany jest w tym systemie do rzeczywistości względnej. W ostatecznym sensie istnieje tylko czysta kraina Buddy Kalaczakry, gdzie wszystko jest doskonałe i niezmienne. W konsekwencji ten, kto osiąga wyzwolenie, przekracza ograniczenia tego świata i wychodzi poza czas, doświadczając niezmiennej natury wszystkich zjawisk.

[17] Por. ibidem, s. 43.

Czas a historia

Koncepcja czasu w tradycji tybetańskiej rożni się diametralnie od pojmowania czasu i historii na Zachodzie. Kultura europejska oparta jest na myśleniu chrześcijańskim, według którego świat stworzony jest przez Boga. Rozpoczęta w ten sposób historia świata trwa według zasad ustalonych przez stwórcę i kiedyś w przyszłości nastąpi jej koniec. Jest to myślenie linearne i religijne. Natomiast buddyzm tybetański nie uznaje stwórcy – uważa, że świat jest wieczny, nie ma pierwszej przyczyny. Świat nie ma także określonego celu, w którym zmierza. Istnieją jedynie konkretne reguły jego funkcjonowania, ale sam w sobie nie ma celu w sensie religijnym, metafizycznym. Jest ustawicznym krążeniem w sześciu światach odrodzenia czujących istot, z których każda istota doświadcza cierpienia. Wizja działań istot w buddyzmie nie jest jednak deterministyczna, mogą one do pewnego stopnia wpływać na kształtowanie się swojego karmana – co więcej, istnieje nawet możliwość wyjścia poza ograniczenia tego prawa. Buddyjska wizja rzeczywistości jest dosyć pesymistyczną filozofią, u podstawy której leży założenie o niewiedzy na temat natury rzeczywistości, ale z drugiej strony buddyści optymistycznie wierzą, że istnieje możliwość zrozumienia tej natury i wyzwolenie z cyklicznej egzystencji.

Podsumowanie

Jak widzimy, w systemie tantry Kalaczakry czas dzieli się na zewnętrzny, wewnętrzny i tajemny. Są to trzy różne cykle przemian zachodzących odpowiednio w świecie zewnętrznym, w ciele człowieka i w subtelnym ciele. Obserwacje i analizy Tybetańczyków dotyczące kosmologii i astrologii są rozwinięte i ciekawe. Pewne opisy powstania i trwania świata korelują z obecnymi odkryciami fizyki. Istnieją podobieństwa między teoriami nielokalności w fizyce kwantowej a buddyjską koncepcją współzależności wszystkich zjawisk. Da się również znaleźć podobieństwa między Teorią Wielkiego Wybuchu i wynikającym z niej opisem kształtowania się kosmosu a koncepcją powstawania świata z pięciu żywiołów w systemie Kalaczakry[18]. Szczególnie ciekawa jest tybetańska idea pustych atomów, które trwają po zniszczeniu świata, a na skutek działania karmana wyłania się z nich kolejny świat. Ale w Kalaczakrze jest też wiele – cał-

[18] Osoby zainteresowane próbami porównywania buddyjskich przekonań z zachodnią fizyką mogą przeczytać więcej na ten temat w: T. Gyatso, *Wszechświat w atomie*, tłum. S. Musielak, Poznań 2006 oraz *Nowa fizyka i kosmologia*, red. A. Zajonc, Warszawa 2007.

kiem różnych od analiz zachodnich – opisów wynikających z religijnych przekonań i różnych metod powiązania filozofii buddyjskiej z obserwacją otaczającej rzeczywistości. Rozwinięte wierzenia dotyczące ciała subtelnego nie mają swoich odpowiedników w opisach podawanych przez zachodnią naukę. Mimo niemożności analizy naukowej owych subtelnych, subiektywnych zjawisk, wydaje się wartościowym zapoznanie się z systemem tak szczegółowym, spójnym i powiązanym z różnymi aspektami życia. Tybetańczycy widzą powiązanie pomiędzy ruchem planet, przemianami biologicznymi w ciele oraz stanami świadomości. Celem tego systemu, jak większości tantr buddyjskich, jest doprowadzenie adepta do wyzwolenia z cyklicznej egzystencji. Wszelkie opisy kosmologiczne czy eschatologiczne powiązane są z tą nadrzędną ideą. Czas jest metaforycznie przedstawiany jako koło, które nieustannie się toczy – stąd ciągłe zmiany w świcie. W szerszej perspektywie każda zmiana jest częścią nieustającego krążenia istot czujących w sześciu światach odrodzenia. Wizja czasu i rzeczywistości w buddyzmie jest w tym sensie pesymistyczna: istoty krążą w świecie odwiecznie, na skutek własnej niewiedzy. Niemniej wiedza jest tym, co wyzwala, więc istnieje również możliwość wyjścia poza czas.

Czas dla Tybetańczyków jest elementem ciągłych przemian w świecie, które zachodzą w sposób zorganizowany, według określonych reguł. Zasady te powiązane są z funkcjonowaniem czujących istot, co w konsekwencji oznacza nie tylko ścisły związek pomiędzy mikro- i makrokosmosem, lecz również odpowiedzialność człowieka za to co robi i myśli. W konsekwencji buddyjska koncepcja czasu jako cyklu ciągłych przemian powiązana jest z etyką. Przedstawiony opis implikuje duże poczucie moralnej powinności oraz odpowiedzialności za świat. W buddyzmie człowiek nie ma statusu wyższego niż inne czujące istoty, ale poprzez własne działania ma znaczny wpływ na kreowanie rzeczywistości. Dzięki dużej samoświadomości ma rolę szczególną – soteriologiczną; może nie tylko wyzwolić siebie, ale również pomagać innym w wyrwaniu się z cyklicznej egzystencji. Według koncepcji buddyjskiej, kiedy nastąpi wyzwolenie wszystkich czujących istot, świat przestanie istnieć i nastąpi koniec czasu.

Bibliografia:

Berzin A., *Inicjacja Kalaczakry*, tłum. Z. Zagajewski, Kraków 2005.

Donden J., *Zdrowie i równowaga. Podstawowe założenia medycyny tybetańskiej*, tłum. F. Majkowski, Warszawa 2009.

Gyatso T. (XIV Dalai Lama), *Kalachakra Tantra: Rite of initiation*, Somerville 1999.

Gyatso T. (XIV Dalajlama), *Wszechświat w atomie*, tłum. S. Musielak, Poznań 2006.

Gyatso K. N., *The ornament of Stainless Light: An Exposition the Kalachakra Tantra*, Somerville 2004.

Lamrimpa G., *Transcending Time. An Explanation of the Kalachakra Six Session Guru Yoga*, Somerville 1999.

Hopkins J., Latri Rinpocze, *Śmierć, stan pośredni i odrodzenie w buddyzmie tybetańskim*, tłum. W. Kurpiewski, Kraków 2009.

Mullin G., *The practice of Kalachakra*, New York 1991.

Norbu N., *Narodziny, życie i śmierć według medycyny tybetańskiej i nauk dzogczen*, tłum. Z. Zagajewski, Kraków 2011.

Nowa fizyka i kosmologia, red. A. Zajonc, Warszawa 2007.

Sopa L., Jackson R., Newman J., *The wheel of time. The Kalachakra in Context*, New York 1991.

Abstrakt

Artykuł analizuje tybetańskiej pojęcie czasu na podstawie Tantry Kalaczakry – jednego z najważniejszych tekstów buddyzmu tybetańskiego. Wychodząc od podstawowych założeń buddyjskich dotyczących nietrwałości, cierpienia i cyklicznego powracania czujących istot, artykuł omawia najważniejsze idee zawarte w Kalaczakrze. Tekst opisuje zostaje początek i kształtowanie się wszechświata, rozwój czujących istot oraz związek istniejący pomiędzy światem a jego mieszkańcami. Artykuł kończy się wyjaśnieniem podstawowej idei buddyjskiej - wyzwolenia z cyklicznej egzystencji, konkludując, że buddyjska soteriologia w powyższym kontekście jest końcem czasu.

Abstract

The article analyzes the Tibetan concept of time based on the Kalachakra Tantra - one of the most important texts of Tibetan Buddhism. Starting from the basic Buddhist principles of impermanence, suffering and cyclic existence, the article discusses the most important ideas of the Kalachakra. Text describes the beginning and evolution of the universe, the development of sentient beings and the relationship between the world and its inhabitants. The article ends with an explanation of the basic Buddhist idea - liberation from cyclic existence, concluding that Buddhist soteriology in this context is the end of time.